

۳۸۸۸۸۸۸۸

۱۶۰۵۵

درآمدی بر شناخت
نسخه‌های نهج البلاغه

محمد کاظم رحمتی

استادیار بنیاد دائرة المعارف اسلامی

سرشناسه

ترجمتی، محمدکاظم، ۱۳۵۵ -

Rahmati, Muhammad Kazem

عنوان و نام بدیدآور

درآمدی بر شناخت نسخه‌های نهج البلاغه / نویسنده محمدکاظم رحمتی.

مشخصات نشر

تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری

۲۰۱ ص.

فروست

انتشارات دانشگاه مذاهب اسلامی، ۱۹. حدیث پژوهی؛ ۱.

شابک

۹۷۸-۶۰۰-۹۰۵۲۵-۹-۲ : ۲۹۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی

فیا

یادداشت: کتابنامه

۶۱ ص.

موضوع

علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق نهج البلاغه -- نسخه‌های خطی

موضوع

Ali ibn Abi-talib, Imam I. Nahjol - Balaghah -- Manuscripts :

موضوع

: نسخه‌شناسی

موضوع

Codicology :

شناسه افزوده

: دانشگاه مذاهب اسلامی

رده بندی کنگره

: ۱۳۹۷ ۵۳۳ الف / Z۶۶۱۱

[BP۲۸/۰۹]

رده بندی دیویی

: ۰۱۱/۳۱

[۲۹۷/۹۵۱۵]

شماره کتابشناسی ملی

: ۵۲۱۷۶۶۳

دانشگاه مذاهب اسلامی

عنوان کتاب: درآمدی بر شناخت نسخه‌های نهج البلاغه

بقلم: محمد کاظم رحمتی

چاپ اول: ۱۴۴۰ ق / ۱۳۹۷ ش / ۲۰۱۸ م

قیمت: ۲۹۰۰۰ تومان

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۰۵۲۵-۹-۲

صفحه آرای: فاطمه مرادی راستی

ناشر: دانشگاه مذاهب اسلامی

نشانی: تهران، خیابان انقلاب، خیابان ابوریحان (فلسطین جنوبی)، خیابان شهید روانمهر، پلاک ۳، دانشگاه

مذاهب اسلامی، تلفن: ۶۶۴۶۵۲۵۲، فاکس: ۶۶۴۶۱۸۳۸

مرکز بخش: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان برادران مظفر شمالی، مرکز عرضه کتب انتشارات مذاهب

اسلامی؛ تلفن: ۶۶۴۶۴۲۷۰-۲۱

فهرست مطالب

۱۳	درآمد.....
۲۵	◆ نسخه های نیشابوری نهج البلاغه.....
۲۸	◆ نسخه نیشابوری نهج البلاغه کتابت یعقوب بن احمد قاری و فرزندش حسن.....
۳۲	◆ نسخه نیشابوری دیگری از نهج البلاغه.....
۳۶	◆ نهج البلاغه در میان زیدیه.....
۴۳	◆ پیوست: مرتضی بن سراهنگ مرعشی و روایت نهج البلاغه.....
۵۰	◆ نکاتی درباره ی شرح حال مرتضی بن سراهنگ مرعشی.....
۵۶	◆ صدرالدین علی بن ناصر حسینی؛ از شارحان کهن نهج البلاغه.....
۶۸	◆ علی بن ناصر و کتاب زبدة التواریخ.....
۷۰	◆ سرخسی و کتاب اعلام نهج البلاغه.....
۷۲	◆ احمد بن زید حاجی و روایت اعلام نهج البلاغه.....
۸۰	◆ نهج البلاغه به روایت سید ابوالرضا فضل الله بن علی راوندی حسینی.....

- ♦ آثار سید رضی و علم الهدی به روایت ابوالرضا راوندی..... ۸۵
- ♦ نهج البلاغه‌ی به روایت ابوالرضا راوندی..... ۸۶
- ♦ نسخه‌های مقروء نهج البلاغه بر ابوالرضا راوندی: نسخه‌ی نهج البلاغه کتابت عبدالجبار بن حسین فراهانی..... ۹۱
- ♦ نسخه‌ی نهج البلاغه کتابت ابن نازویه قمی..... ۹۹
- ♦ نسخه‌ی نهج البلاغه کتابت محمد بن محمد بن علی حمدانی..... ۱۰۳
- ♦ نسخه‌ی نهج البلاغه ابونصر علی متطبب خوانده شده بر عزالدین علی راوندی..... ۱۰۶
- ♦ اهمیت خاص نسخه‌های آثار سید رضی و مرتضی به روایت ابوالرضا راوندی..... ۱۱۶
- ♦ پیوست‌ها: مدرسه‌ی مجدیه و نکاتی در باب آن..... ۱۲۱
- ♦ نکاتی درباره‌ی شهرت جاستی..... ۱۲۲
- ♦ عبدالحمید بن عبدالله التقی حسینی از شاگردان کمتر شناخته شده‌ی ابوالرضا..... ۱۴۱
- ♦ اجازه‌ای از ابونصر طیب..... ۱۴۳
- ♦ اجازات روایت نهج البلاغه صاعد بن محمد بن صاعد بریدی آبی..... ۱۴۵
- ♦ ابوالرضا راوندی و روایت صحیفه‌ی سجادیه..... ۱۴۸
- ♦ نهج البلاغه به روایت عبدالله بن محمود بن مودود بن بلدجی حنفی موصلی..... ۱۵۱
- ♦ افندی و نسخه‌های کهن نهج البلاغه..... ۱۶۴
- ♦ نسخه‌ی نهج البلاغه کتابت ابن سکون..... ۱۷۲
- ♦ توضیحاتی در باب برخی نسخه‌های موجود در لوح فشرده..... ۱۷۵
- ♦ فهرست منابع و مأخذ..... ۱۸۹

درآمد

نهج البلاغه مورد توجه دانشمندان مذاهب مختلف اسلامی بوده است و این عنایت به لحاظ انتساب آن به امیرالمومنین علیه السلام و جنبه ادبی برجسته آن است بعلاوه شریف رضی در گردآوری سخنان حضرت علاوه بر ابعاد ادبی به این امر هم توجه داشته که کمتر در آن جنبه‌های اختلافی میان مذاهب مشهود باشد. از گذشته دور گردآوری خطبه‌ها و نامه‌ها و کلمات حضرت مورد توجه بوده است؛ احمد بن ابی یعقوب بن جعفر یعقوبی^۱ در اشاره به خطبه‌ها و کلمات امیر المؤمنین علیه السلام نوشته است: «و حفظ الناس عنه الخطب، فإنه خطب بأربعمائة خطبة حفظت عنه و هي التي تدور بين الناس و يستعملونها في خطبهم و كلامهم». مسعودی نیز^۲ کلماتی مشابه یعقوبی دارد که به صراحت دلالت بر این دارد که وی کتاب مشکاة الناس را در اختیار داشته است. مسعودی نوشته است: «و الذي حفظ الناس عنه من خطبه في سائر مقاماته أربعمائة خطبة و نيف و ثمانون خطبة يوردها على البديهة، تداول الناس ذلك عنه قولاً و عملاً». مسعودی در ادامه برخی خطبه‌ها و کلمات حضرت را آورده و در آخر متذکر شده است: «و قد أتينا على جمل من أخباره و سيره و

۱. کتاب مشکاة الناس لزمانهم و ما يغلب عليهم في كل عصر، تحقيق محمد كمال الدين عز الدين

(قاهره، بی تا)، ص ۲۵

۲. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۳، ص ۱۷۲

انواع کلامه و خطبه فی کتابنا المترجم بکتاب حدائق الأذهان فی أخبار آل محمد علیه الصلاة والسلام و فی کتاب مظاهر الأخبار و طرائف الآثار للصفوة النورية و الذرية الزکیة، أبواب الرحمة و ینایع الحکمة»^۱

نوشتار کوتاه حاضر تلاشی است در جهت یافتن معیاری برای شناخت نسخه‌های نهج البلاغه و یافتن نسخه‌های مادر اصلی بر اساس بررسی نسخه‌ها و اطلاعات موجود در کتاب‌های تراجم. شرح بسیار خوبی از بیشتر نسخه‌های موجود نهج البلاغه توسط مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی در دو مقاله‌ی بلند «المتبقی من مخطوطات نهج البلاغة حتى نهاية القرن الثامن»^۲ و «ما تبقى من مخطوطات نهج البلاغة»^۳ منتشر شده‌است که می‌تواند اساسی برای شناسایی نسخه‌های مادر نهج البلاغه باشد که نوشتار حاضر گامی در این مسیر می‌باشد. حاصل تلاش حاضر یافتن سه دسته نسخه مادر می‌باشد: نسخه‌ی نیشابوری نهج البلاغه مشتمل بر تحریر

۱. مروج الذهب، ج ۳، ص ۱۷۹

۲ تراثا، السنة الأولى، شوال و ذوالقعدة و ذو الحجة ۱۴۰۶، ص ۱۰۲-۲۵. از این مقاله در سراسر نوشتار به صورت اختصاری «المتبقی من مخطوطات نهج البلاغة» یاد خواهد شد. همچنین نوشته‌ی مرحوم کاظم شانه‌چی، «نهج البلاغة و نسخه‌های خطی نفیس آن»، نشریه‌ی دانشکده‌ی الهیات و معارف اسلامی مشهد، شماره‌ی دوازدهم (پاییز ۱۳۵۳ش)، ص ۱۹۲-۱۷۹ در عین کوتاهی نوشته‌ای سودمند و قابل مراجعه است.

۳ تراثا، السنة الثانية، ربيع الثاني - رمضان ۱۴۰۷، العدد ۲ و ۳، ص ۳۶-۱۳. درباره‌ی نسخه‌های نهج البلاغه در کتابخانه‌های ایران و برخی کشورهای دیگر بنگرید به: سید محمد حسین حسینی جلالی، دراسة فی نهج البلاغة، ص ۱۶۴-۱۲۵؛ سید محمود مرعشی نجفی، نسخه‌های خطی کهن و نفیس نهج البلاغه و شروح، گزیده‌ها و ترجمه‌های آن در کتابخانه‌ی بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) (قم، ۱۳۸۱/۱۴۲۴)؛ مصطفی درایتی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) (تهران: ۱۳۹۰ش)، ج ۳۳، ص ۹۶۴-۹۳۶؛ آرکان رفیق المنهالوی، «نهج البلاغة: نظرة فی تحقیقه و فهارس مخطوطاته»، مخطوطاتنا، العدد الثاني، صفر ۱۴۳۶/تشرین الثاني ۲۰۱۴، ص ۱۵۰-۱۰۱.

دوم بغدادی - حاوی اضافاتی از خود سید رضی بر تحریر نخست تألیف شده در رجب ۴۰۰-؛ نسخه‌های وابسته به نسخه‌ی عالم و فقیه نامور امامی ابوالرضا راوندی مبتنی بر نسخه‌ی اصل تحریر دوم سید رضی و سرانجام نسخه‌های یمنی و حجازی نهج‌البلاغه که اصل آن‌ها به نسخه‌ای مهاجر از تحریر دوم نیشابوری نهج‌البلاغه در اوایل قرن هفتم باز می‌گردد. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که با اساس قرار دادن نسخه‌های مادر موجود نهج‌البلاغه می‌توان تصحیح‌های جدیدی از نهج‌البلاغه به روایت نسخه‌های مختلف مادر آن ارایه کرد.

در بحث از نسخه‌های نهج‌البلاغه مطلب قابل تأمل دیگری نیز وجود دارد. در عموم نسخه‌های نهج‌البلاغه کاتبان صحبتی از اینکه نسخه اساس کتابت آن چه بوده، ندارند اما در برخی از نسخه‌های خطی نهج‌البلاغه حواشی‌ای وجود دارد که مقایسه‌ی متنی آن‌ها با برخی نسخه‌های دیگر که مشتمل بر حواشی هستند می‌تواند در شناخت نسخه‌ی اساس یا دست کم در اختیار بودن نسخه‌های مختلف توسط کاتبان نهج‌البلاغه و نگارش حواشی در نسخه‌ها سرنخی در اختیار ما قرار دهد. نمونه مهم از این دست، نسخه‌های نهج‌البلاغه خوانده شده بر سید ابوالرضا راوندی است که طبعاً باید در ادوار بعدی محل توجه و مراجعه بوده باشد.

در کتابخانه‌ی ملی (شماره‌ی ۹۴۳۱) نسخه‌ای از نهج‌البلاغه کتابت شده در قرن اوایل قرن هشتم به تاریخ کتابت ۷۰۸ موجود است که کاتب آن از سادات رضوی قم است.^۱ در حواشی نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی، گاه مطالبی نقل شده که در مقایسه

۱. کاتب در انجامی نسخه نوشته است: «...انتهت الزیادة. و فرغ من تحریر هذه النسخة ابوالرضا محمد بن علی ابن فادشاه الحسینی الرضوی القمی باصفهان فی یوم الجمعة الخامس من شهر ذی حجة سنة - کاتب به خطا به جای نوشتن کلمه‌ی سنة، بار دیگر حجة را تکرار کرده است - ثمان و سبعائة فی المدرسة الزیدية بها حامداً لله تعالی و مصلیاً علی محمد و آله الطاهرین، الحمد لله رب العالمین حمداً لشاکرین و صلواته علی خیرته من خلقه محمد و اهل بیه الطیبین و سلامه».

با نسخه‌ی ابن نازویه قمی که مشتمل بر حواشی از نسخه‌ی ابوالرضا راوندی است، نشانگر آن است که کاتب نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی، نسخه‌ی مشتمل بر حواشی ابوالرضا راوندی را در اختیار داشته، چرا که در مواردی حواشی از نسخه‌ی ابوالرضا - البته بدون تصریح به نام ابوالرضا راوندی - در حواشی نسخه‌ی ۹۴۳۱ کتابخانه‌ی ملی نقل شده‌است. تعدادی از نسخه‌های مُذهَّب از نهج البلاغه در دست است که از حیث نگارگری و تذهیب شایسته‌ی بررسی است که از جمله‌ی این نسخه‌ها می‌توان به نسخه‌های ۵۹۸۹ کتابخانه‌ی ملک و نسخه‌ی شماره‌ی ۴۱۵۲ کتابخانه‌ی مجلس کتابت شده توسط احمد بن یحیی بن محمد بن عمر سهرودی در جمعه شانزدهم شوال ۷۲۸ اشاره کرد، که باید در جایی دیگر به آن پرداخت.^۱

به خطی متاخر تر، فردی اشعاری در ستایش نهج البلاغه از یعقوب بن احمد نیشابوری و فرزندش حسن و فنجگردی و افضل الدین حسن بن فادار - کاتب به خطا این نام را قاذان نوشته‌است - قمی را در انتهای نسخه کتابت کرده‌است. برخی موارد تشابه در لوح فشرده به صورت جداگانه نشان داده شده‌است. تظن به این مطلب تذکر دوست گرامی آقای رسول جزینی است.

۱. درباره‌ی نسخه‌ی ۴۱۵۲ مجلس بنگرید به: الهام بادینلو، «شیخ زاده سهرودی در سایه سار کلام حضرت امیر (علیه السلام): بررسی یک نهج البلاغه‌ی نفیس در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی»، بساتین، سال اول، شماره‌ی دوم (پاییز - زمستان ۱۳۹۳ ش)، ص ۸۳-۶۳. نسخه‌های مختلفی از نهج البلاغه در کتابخانه‌های خارج از ایران وجود دارد که گاه نسخه‌های نفیسی نیز در میان آن‌ها وجود دارد. متأسفانه دسترسی به این دسته نسخه‌ها چندان امکان پذیر نبود تا بتوانم در مباحث حاضر از آن‌ها بهره ببرم. از جمله نسخه‌های قابل تأمل می‌باید به نسخه‌ی ۹۰۸۹ دار الکتب الظاهرية دمشق - اکنون تمام نسخه‌ها به مکتبه الاسد منتقل شده - اشاره کرد که نسخه‌ای کتابت شده توسط محمود بن ابی المحاسن بن محمود است که کاتب از مقابله‌ی نسخه‌ی خود با نسخه‌ای دیگر در اواخر ربیع الآخر ۷۰۸ در کاشان سخن گفته‌است. نسخه نفیس و مذهب است. برای گزارشی از نسخه بنگرید به: فهرس مخطوطات دار الکتب الظاهرية: قسم الأدب، الجزء الثاني، وضعه ریاض عبدالحمید مراد و یاسین محمد السواس (دمشق، ۱۴۰۳/۱۹۸۳)، ص ۳۶۶-۳۶۵. پس از این نسخه، چند نسخه‌ی دیگر موجود در کتابخانه‌ی ظاهریه معرفی شده‌است که نسخه‌های متاخر و از قرن دهم به بعد می‌باشند. در کتابخانه‌ی مؤسسه‌ی اسماعیلیه لندن نیز نسخه‌ای (به شماره‌ی ۴۷۷ و تاریخ کتابت ربیع

همین گونه نسخه‌ی ۱۷۹ نهج البلاغه در کتابخانه‌ی ملک توسط فردی به نام حسین الاول (۱۰۷۱) از نهج البلاغه موجود است که کاتب آن ظاهراً امامی است و نسخه متأخر. بنگرید به: Adam Gacek, Catalogue of Arabic Manuscripts in the Library of The Institute of Ismaili Studies (London, 1985), vol.2, pp.114-115.

در مجموعه‌ی حسین بن فیض الله همدانی (متوفی ۱۹۶۲) به شماره‌ی ۱۶۳۴ نسخه‌ای از نهج البلاغه موجود است که کاتب آن بانوی اسماعیلی به نام رحمت بار بنت ولی جی بن عیسی جی در ایام بدر الدین اسماعیل - از داعیان طیبی که میان سالهای ۱۱۳۰ تا ۱۱۵۰ زعامت جماعت بهره را در دست داشته، نسخه را کتابت کرده‌است. نسخه در اختیار فیض الله بن محمد علی همدانی (متوفی ۱۸۷۶) بوده که در آن از کتابت نسخه توسط بانوی پرهیزگار و مؤمن سخن گفته و اشاره نموده که نسخه در سال ۱۳۴۱ به تملک او درآورده است. نسخه‌ی ناقصی نیز در همین مجموعه به شماره‌ی ۱۶۳۵ موجود است که ظاهراً از روی نسخه‌ی چاپی نهج البلاغه به تصحیح محمد عبده کتابت شده‌است. برای گزارشی از این دو نسخه بنگرید به:

François de Blois, Arabic, Persian, and Gujarati Manuscripts: The Hamdani Collection in the Library of The Institute of Ismaili Studies (London, 2011), pp.191-192.

قاضی نعمان بن محمد تمیمی مغربی (متوفی ۲۶۲) در آثار مختلف خود گاه خطبه‌هایی از حضرت امیر علی (ع) نقل کرده که در مواردی به منبع خود اشاره کرده، از جمله در کتاب شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار (ج ۱، ص ۳۴۱-۳۴۵) که در ابتدای سند روایت تنها به نام محمد بن سلام اشاره کرده‌است. ابو عبد الله محمد بن سلام بن سیار کوفی عالم نامور زیدی عراقی است که قاضی نعمان به وجاده از وی آثار مختلفی خاصه مجموعه‌ی روایی احمد بن عیسی بن زید به روایت ابو جعفر محمد بن منصور بن یزید مرادی را نقل کرده‌است (دوست گرامی استاد عبدالخالق جنبی در خصوص محمد بن سلام بن سیار کوفی (متوفی ۳۱۰ ق) متذکر شدند: «هذا الرجل هو أبو عبد الله محمد بن سلام بن سیار البرقی الهمدانی الکوفی توفی سنة ۳۱۰ ق و كان مقامه ببرقة و طرابلس الغرب كما يذكر ابن عذارى المراكشي في كتابه البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب، الجزء الاول، الصفحة ۱۸۸ و قال: «و كان متفقاً على مذهب الشيعة» و ذكره أيضاً الخشنی في كتابه أخبار الفقهاء والمحدثين لا يوجد لدى معلومات أكثر مما ذكرت ولكن ينبغي الالتفات إلى أن جده سیار ذکر باسم یسار في بعض المراجع، و أحياناً يكتب یذكر اسمه محمد و اسم أبيه سلام، و أكثر ما یذكر باسم محمد بن سلام الکوفی، و بهذا الاسم وردت له بعضة أحاديث عند الشریف المرتضى فی الأمالی و القاضی النعمان فی جل کتبه و غیرهما. و البرقی فی ألقابه نسبة إلى برقة البلد المعروف

بن محمد حسنی شیرازی در ربیع الاول ۶۹۳ در بغداد کتابت شده که از حیث خط نسخه‌ای نفیس است و فرد اخیر یعنی حسین بن محمد حسنی شیرازی از کاتبان و خطاطان قرن هفتم است و نسخه‌ای از صحیفه‌ی سجادیه به خط او در کتابخانه‌ی آیت الله مرعشی موجود است که وی آن را برای خزانه و کتابخانه‌ی امیر موصل کتابت کرده‌است. خط هر دو نسخه یعنی نهج البلاغه و صحیفه‌ی سجادیه کتابت شده توسط حسنی شیرازی یکی است.^۱

فی المغرب العربی و الهمدانی نسبة إلى قبيلة همدان لا همدان البلد. أيضاً ورد فی ترجمة علی بن جهشیار من کتاب مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم أعلام الزیدية لابن أبی الرجال قوله: «و أبو عبدالله أحمد بن محمد بن سلام الکوفی، صاحب فقه کثیر». متن نقل شده قاضی نعمان در شرح الاخبار، کتاب المسائل التي اخبر بها امیر المؤمنین اليهودی است که شیخ صدوق در کتاب الخصال (ص ۳۸۲-۳۶۵) نیز آن را نقل کرده‌است. قاضی نعمان (شرح الاخبار، ج ۳، ص ۴۰-۳۴) خطبه‌ی مشهور حضرت زهرا سلام الله علیها را به روایت محمد بن سلام بن سیار کوفی آورده است. همچنین بنگرید به: سید حسین مدرسی طباطبائی، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری، ترجمه‌ی رسول جعفریان و سید علی قرائی (قم: نشر مورخ، ۱۳۸۶ ش)، ج ۱، ص ۹۵. در مواردی قاضی نعمان در شرح الاخبار (ج ۱، ص ۳۷۴-۳۶۹) خطبه‌ای از حضرت نقل کرده اما اشاره‌ای به منبع خود نکرده‌است. قاضی نعمان از فردی که تنها از وی به «الدغشی» یاد کرده، برخی خطبه‌های حضرت را نقل کرده که ممکن است وی حسن بن عطیه دغشی باشد که صاحب کتابی بوده که قاضی نعمان نسخه‌ای از آن را در اختیار داشته و از آن نقل قول کرده‌است. بنگرید به: شرح الاخبار، ج ۲، ص ۷۳. در خصوص الدغشی نیز استاد گرامی عبدالخالق جنبی متذکر شدند: «الدغشی نسبة إلى بنی دغش بن عمرو و هم بطن من قبيلة طی الیمانیة».

۱. در انجамه‌ی نسخه‌ی ۱۷۹ نهج البلاغه در کتابخانه‌ی ملک آمده است: «علقه الحسن بن محمد الحسنی الشیرازی تعلیقاً فی ربیع الاول سنة ثلاث و تسعين و ستمائة هجرية بمدينة السلام بغداد حرسها الله تعالی». در بحث از نسخه‌های نهج البلاغه، توجه به مکان کتابت نسخه‌ها نیز می‌تواند معیاری برای دسته بندی نسخه قرار گیرد. به عنوان مثال دانسته‌است که عالمان بحرینی - مراد بحرین قدیم، شامل قطیف / خط، احساء / هجر و اوال است - به تحریر این سکون توجه داشته‌اند و نسخه‌ی کتابت شده توسط وی در میان آن‌ها متداول بوده و اساس کتابت تعدادی از نسخه‌های نهج البلاغه توسط عالمان بحرینی بوده‌است (درباره‌ی تاریخ تسع در بحرین قدیم بنگرید به: عبدالخالق